

BASRA VE BAĞDAT MU'TEZİLE EKOLLERİNİN AYRILMASINA ETKİ EDEN SEBEPLER

Murat AKIN*

Özet

İslam düşüncesinin teşekkülünde önemli katkıları olan ekollerin başında Mu'tezile gelmektedir. Hicri II. asrın başlarında ortaya çıkan ve inanç prensiplerini akli ilkelerle temellendiren bu ekolün özellikle akılcı ve eleştirel yöntemi uygulaması, dikkatleri üzerine çekmiştir. İlk önce Basra'da kurulan bu ekol daha sonraları Abbassiler döneminde Bağdat'ta da varlığını hissettirmiştir. Bağdat'ta kurulan bu ekol, temel prensiplerde Basra ile aynı görüşlerde olmasına rağmen birçok konuda da görüş ayrılıklarına gitmiştir. Hicri II. asrın sonu ve III. asrın başlarında bir takım sebeplerden dolayı bu iki ekol birbirlerinden ayrılmışlardır. Bu çalışmamızın amacı, Basra ve Bağdat Mu'tezile ekollerinin birbirinden ayrılmalarına etki eden sebeplerin tespiti olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Basra, Bağdat, Görüş ayrılıkları

Reasons Which are Caused Separating Baghdad and Basra Schools' of Mutazilite

Abstract

Mutazilite is one of the significant schools of Islam which has very much contribution to Islam. Mutazilite, which has taken place at the starting of second century of Hegira, has drawn attentions of thinkers and theologians by practicing critical and rational methodology while they are founding their sect principals. Mutazilite School initially has been founded in Basra and then its existence has been felt in Baghdad during Abbasid era. In spite of this

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı. / Bu makale İÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsünde hazırlanan Doktora Tezinden üretilmiştir.

Baghdad school basically like-minded with Basra school, there are also much of dissidence between them. Due to some reasons these two schools separated at the end of second century and at the beginning of Hegira. Purpose of this study is detecting these reasons which are caused separating these two Baghdad and Basra schools' of Mutazilite.

Key Words: Mutazilite, Baghdad, Basra, Dissidence

Giriş

Mezhep tarihçileri, her bir ekolü farklı şekilde gruplandırdıkları gibi Mu'tezile mezhebini de muhtelif yöntemlerle birçok gruplara ayırmışlardır. Bunlar genel itibariyle bazı eserlerde yirmi iki iken¹ bazı eserlerde yirmi olarak belirtilmiştir.² Bunlardan ayrı Mu'tezile'yi farklı şekilde gruplandıran kaynaklar da bulunmaktadır.³ Zamanla Mu'tezile ekolü, Abbâsîler devrinde Basra⁴ (Basrîyyun) ve Bağdat⁵ (Bağdadîyyun) ekolleri

¹ Şehristânî, Ebû Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, tsh.: Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut, 1990/1410, C. I, s. 141; Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'izu ve'l-İ'tibâru bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, Kahire, 1326/1824, C. IV, s. 345.

² Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tahir b. Muhammed et-Temimî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Beyrut, 2003, s. 82 (Bunlar Mu'tezilî âlimlerin isimlerine nisbeten: Vâsılıyye, Amreviyye, Huzeyliyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, Muammeriyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Bişriyye, Hişâmiyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Câhuziyye, Hâbitiyye, Himâriyye, Hayyâtiyye, Salihîyye, Merisiyye, Şahhâmiyye, Ka'biyye, Cübbâiyye ve Behşemiyye gruplarıdır.)

³ Geniş bilgi için bkz.; Harputî Abdullatif, *Kelâm Tarihi*, sad. Muammer Esen, Ankara, İlahiyat Yay., 2005; Osman Aydın, *Akılcı Din Söylemi -Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Ankara, Hititkitap Yay., 2010, s. 53.

⁴ Basra, Hz. Ömer zamanında Utbe b. Gazvan (ö. 17/638) tarafından kurulan bir şehirdir. Basra kurulduktan sonra Ebû Mûsa el-Eş'arî (ö. 44/665) oraya vali tayin edilip beraberinde birçok sahabiyle gelerek ilmi faaliyetlerine burada devam etmişlerdir. Ayrıca Basra'nın tarihte birçok siyasi hadiseye tanıklık etmesi de önem arz etmektedir. (Yâkût el- Hemevî, Ebû Abdullâh Şihabüddîn Yakut b. Abdullâh: *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, t.y., C. I, s. 430; İbn Sa'd Muhammed b. Sa'd ez-Zuhrî, *Tabakâtu'l-kübra*, Beyrut, t.y. C. VII, s. 5.)

⁵ Bağdat, Abbâsîlerin ikinci Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) zamanında 145/762 tarihinde kurulmuştur. Kuruluşundan yıkılışına kadar Abbâsî devletinin hilafet merkezi olarak kalmıştır. Kuruluşundan kısa bir süre içinde her alanda gelişen Bağdat, önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Bunda şüphesiz en büyük pay ilme önem veren Abbâsî halifeleri sahip olmuştur. Özellikle bunlardan; Mansûr, Harun Reşid ve Me'mûn döneminde yapılan ilmi araştırmalar ve yoğunlaşan tercüme faaliyetleri bu bölgelerde farklı düşüncelerin doğmasına zemin hazırlamıştır. İslam ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmi araştırmaların yapıldığı merkez olan "Beytülhikme" Me'mûn tarafında 215/830 tarihinde kurulmuş olmakla beraber böyle bir merkezin oluşması fikrini Mansûr'a kadar götürülenler olmuştur. Bu dönemler Mu'tezile'nin teşekkül ettiği dönem-

olarak iki kola ayrılmıştır.⁶ Mu'tezile kelâmı iki ana damardan beslenerek gün yüzüne çıkmıştır.

Mu'tezile Kelâm ekolü aslında Vâsıl b. Atâ'nın hocası Hasan el-Basrî'nin ders halkasından ayrılmasıyla Basra'da doğmuş ve orada gelişmeye başlamıştı. Basra'da gelişmesini sürdürürken kısa bir süre sonra bu ekol Bişr b. el-Mu'temir tarafından Bağdat'ta da teşekkül ettirildi.⁷

Bir bölgeye nisbetle isimlendirilen ekollerin genellikle buldukları bölgenin isminden kaynaklandığını görmekteyiz. Mu'tezile'nin bu iki kolu da başlangıçta buldukları bölgelere nisbetle bu isimleri almış olsalar da bu ayrılık coğrafi olmayıp tamamen fikinsel bir ayrılıktır. İlerleyen zamanlarda birbirlerini tekfir etme noktasına varan⁸ görüş ayrılıklarının olması da bunu göstermektedir. Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî, Bağdat ekolünü temsil eden Ebu'l-Kâsım el-Belhî ile Basra ekolünü temsil eden Ebû Hâşim el-Cübbâî arasındaki görüş ayrılıklarının sayısının yüz elli beş olduğunu kaydetmekte,⁹ Malatî ise bu sayının bini aştığını söylemektedir.¹⁰ Basra ve Bağdat ekollerini birbirinden ayıran en mümeyyiz vasıf, Bağdat ekolünün Hz. Ali'yi diğer sahabeden üstün tutan ve Ali oğullarına yakın olan siyasi bir tavrı benimsemeleridir. Çünkü Basra ekolüne mensup Mu'tezilîlerin önemli bir kısmı devleti temsil eden Abbâsî oğullarından yana tavır koyarken Bağdat ekolüne mensup önemli bir gurup Ali oğullarını desteklemeyi sürdürmüşlerdir.¹¹

lerdir. Hem Mu'tezile'nin hem de Kelâm ilminin oluşması ve daha birçok ekolün zuhuru hep bu bölgede olmuştur. (Ahmed b. Ali el-Bağdadî, *Tarihü Bağdad*, Beyrut, t.y. C. I, s. 66; ayrıca bkz.: Erkaya, Musa, "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *FÜİFD*, S.13/2, 2008, s. 247-274; Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, C. VI, s. 88-90)

⁶ Malatî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, *et-Tenbih ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Nşr. M. Zâhid Kevserî, Beyrut, Mektebetu'l-meâ'ârif, 1968, s. 30.

⁷ İbnu'l-Murtezâ, Ahmed b. Yahya, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Tah. Suzana D. Wilzer, Beyrut, 1409/1988, s. 3; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 40-42; Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatîb, *İ'tikâdatu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, (el-Mürşidu'l-Emin ile birlikte) Kahire, 1398/1978, s. 28-29

⁸ Malatî, *a.g.e.*, s. 32.

⁹ Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn*, Tah. Rıdvan Seyyid, Beyrut, Ma'hadu'l-Enmâi'l-Arabî, 1979, s. 415.

¹⁰ Malatî, *a.g.e.*, s. 32.

¹¹ Osman Aydın, "Mu'tezilî Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Maarife Dergisi*, S. 3, 2003, s. 47-48.

Basra ve Bağdat ekollerinin ayrıldığı dönemden sonra Ebû Mûsa el-Murdâr¹² ve Ebû Reşîd en-Nisâbûrî'nin¹³ bu ekollerin birbirinden farklılaştıkları konular üzerine eserler yazmaları, iki ekol arasında fikri bir farklılık olduğunu göstermektedir. Bu nedenle birçok yazar eserlerinde Mu'tezile'yi Basra ve Bağdat olarak iki kola ayırarak incelemişlerdir.¹⁴

Ayrıca Basra Mu'tezilîlerinden olmalarına rağmen daha sonraları halife Me'mûn'un çağrısı üzere Bağdat'a gelen âlimler olmuştur. Bu âlimler Bağdat'ta uzun süre yaşamalarına rağmen Basra ekolünün fikirlerini benimseyip o fikirlerin savunucuları olmuşlardır. Bu durum da Bağdat'ta yaşamış olmasına rağmen Basra ekolünün fikirlerini benimseyen âlimlerin bulunduğunu gösteriyor. Buna örnek olarak el-Allâf ve en-Nazzâm gibi âlimleri gösterebiliriz.¹⁵ Bu durumun tam zıttı olan kişiler de bulunmaktadır.

Basra ve Bağdat Mu'tezile ekollerinin birbirinden ayrılmasına etki eden sebeplerin tespiti makalemizin amacını oluşturmaktadır. Çalışmamızın sınırlarını da dikkate alarak Basra ve Bağdat ekollerinin ayrılmasına etki eden sebepleri sıralayalım.

1. Mu'tezile'nin Özgür Düşünceye Önem Vermesi

Mu'tezile ortaya çıkışından kısa bir süre sonra özgür düşünceye verdiği önemin tabii bir sonucu olarak içte bir takım ihtilaflar yaşamıştır. Ekol büyüdükçe bununla beraber farklı grupların da oluşması kaçınılmaz olmuştur. Bağdat ekolünün ayrı bir ekol olarak oluşmasında önemli bir etken olarak dikkati çeken hususlardan ilki bu ekolün farklı düşünceye sahip olup bunu özgürce ifade edebilmesidir.

Emevî devleti yaptıklarının sorumluluklarını Allah'ın takdirinin bu yönde olduğunu ve Allah'ın her şeyi bu şekilde düzenlediğini söyleyerek üzerlerinden atıyorlardı. Böylece kendilerine yapılan bir itaatsizliğin Allah'a karşı yapılmış bir itaatsizlik olacağını iddia ediyorlardı.¹⁶ Câhız, Emevîleri ve uguladıkları yöntemleri eleştirerek bu dönemde öz-

¹² Ebû Mûsa el-Murdâr, *Kitabü ma cera beynehu ve beyne'l-Basriyyin*.

¹³ Nisâbûrî, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn*.

¹⁴ Bkz.: Nâşî el-Ekber, Abdullah b. Muhammed, *Mesâilü'l-ime*, Beyrut, 1971 s.88; Malatî, *a.g.e.*, s. 31; Kâdî Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizal*, s.48; Nisâbûrî, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁵ Hatib Bağdadî, Hafız Ebubekir Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdad ev Medinetü's-selam*, Matbaatü's-Saade, Mısır, 1349/1931, C. III, s. 370.

¹⁶ Tritton, A. S., *İslam Kelâmi*, Çev. Mehmet Dağ, Ankara, AÜİF Yay., 1983, s. 58.

gür düşünmenin olmadığına destek ifadeler belirtmiştir.¹⁷ İktidar cebir yoluyla meşruiyet kazanmaya çalışırken Mu'tezile muhalif fikir belirterek insan fikrinin özgürlüğünü savunuyordu. Bu bağlamda kader, irâde, ihtiyar, kudret, istitaat, özgürlük ve sorumluluk kavramlarını Mu'tezile'nin beş temel prensiplerinden biri olan "Adl" prensibi içerisinde tartışıyorlardı.

Mu'tezile'de adâlet prensibini ilk defa şekillendirenler ise Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd idiler. Bu esasın temelini oluşturan kader problemi, "Emevîlerin zulümlerinin Allah tarafından takdir olunduğu şeklindeki görüşlerine bir tepki olarak ortaya çıktığını" söyleyenler de olmuştur.¹⁸ Ayrıca Mu'tezile, kaderi ve insan özgürlüğünü Allah'ın adâleti ve insanın sorumluluğu içerisinde ele almışlardır. Allah'ın kullarını mükâfatlandırıp cezalandırmaları için onlara özgür irâdeyle hareket etmeleri fırsatını vermiştir. Eğer böyle olmasaydı Allah'ın suç işlemeye zorlaması ve ondan dolayı da imtihan etmesi düşünülemezdi.

Emevî devletinin yıkılışında ve Abbâsî devletinin de kuruluşunda Emevîlerin uyguladıkları cebir ve Abbâsîlerin ise savundukları hürriyet fikrinin etkisi de muhtemeldir. Bir devletin yıkılıp bir devletin de kurulmasında Mu'tezile'nin savunduğu ve uyguladığı bazı fikirlerin olduğu dikkate alınmalıdır. Özellikle Abbâsî devleti yöneticileriyle Bağdat ekolünün önde gelen âlimlerinin sıkı ilişki içinde olmaları¹⁹ da bir raslantı olarak değerlendirilmemelidir.

Ayrıca Mu'tezile diğer din ve ideolojilere karşı İslam'ı savunma noktasında nakli deliller yanında akli burhanlara ihtiyaç duymuş ve bu doğrultuda kendine has metotlar geliştirmiştir. Bu metodun en büyük getirisi ise bir şahsın, fikrini özgürce söyleyip onu savunma hakkına sahip olmasıdır. Mu'tezile kendi bakış açılarıyla dine aykırı gördükleri her türlü uygulamayı eleştirmişlerdir. Bu durum Mu'tezile'nin kendi içerisinde çok farklı düşünceleri barındıran kişilerin ve grupların olmasına imkân sağlamıştır.

¹⁷ Bkz.: Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "Risale fi Benî Ümeyye", "Emevî İdaresi Üstüne", Çev. Yüksel Macit, *Hikmet Yurdu Dergisi*, S. 2, 2008, s. 225-244.

¹⁸ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allâf*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2001, s. 91.

¹⁹ Bağdadî, *el-Fark beyn'el-fırak*, s. 121.

Mu'tezile'nin akla vermiş olduğu önemden hep "akılcı" bir ekol olarak değerlendirilmiştir. Onlar akla önem vermenin yanında bazen akli yücelttikleri de olmuştur. Çünkü onlara göre akıl olmasaydı bilgi de olmazdı. Ayrıca akıl tüm bilgileri bilmeye güç yetiren bir yeti olarak görülmekteydi.²⁰ Bu kadar akla ve onun neticesi olarak özgür düşünceye önem vermelerinden kaynaklanmalıdır ki akli bile tarif ederken görüş ayrılıkları olmuştur. Bazıları akıl, nazari bilgi elde etmede bir güç ve his melekesi, olarak tanımlarken bazıları da insanı zararlı ve faydalı olan şeyler karşısında faydalıya meylettirip zararlı olandan uzaklaştıran bir fonksiyon olarak tanımlıyorlardı.²¹

Bütün bu tarihi süreç içerisinde Bağdat ekolünün Basra ekolünden ayrılmasının bir sebebi olarak özgür düşünceye son derece verilen önem gösterilebilir. Bir yerde özgür bir şekilde fikir beyan etmek aslında orada farklı gruplarında oluşmasına zemin hazırlamak demektir. Mu'tezile'nin en çok önem verdiği hürriyet fikri hem kelâmî hem de siyasi bir takım farklılıkların meydana gelmesine etki etmesi muhtemeldir.

2. Halku'l-Kur'ân Meselesi Etrafında Yapılan Tartışmalar

Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat olarak ayrı iki ekole ayrılmasına etki eden sebepleri ele alırken halku'l-Kur'ân meselesini önemine bağlı olarak makalede ayrı bir başlık halinde ele almamız gerekmektedir. Şöyle ki Me'mûn döneminde oluşturulan ilim meclislerinde ele alınıp tartışılan önemli iki mevzudan birisi imamet, diğeri ise şimdi ele alacağımız halku'l-Kur'ân meselesiydi.

Halku'l-Kur'ân meselesinin menşei hakkında farklı rivayetler olmakla beraber genel kanaate göre ilk defa H. II. asrın başlarında Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) tarafında ortaya atıldı. Ca'd, Allah'ın sıfatlarını nefy etmesinin bir sonucu olarak Kur'ân'ın mahlûk olduğu sonucuna varmıştı. Bu görüşünden dolayı Emevî devletinin sonlarına doğru 118/736 tarihinde katledilmiştir.²² Ca'd'tan sonra Cehm b. Safvân (ö. 128/745-746) ve daha sonra da bu ikisine Bişr el-Merisî²³ tabii olmuştur. Bu şahıs önceleri

²⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, C. I, s. 56.

²¹ Bkz.: Ramazan Altıntaş, "Mu'tezile'de Akıl", *"Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Gelenegün Yeri" Sempozyumu Tebliğleri*, Elazığ, 2004, s. 311

²² İrfan Abdulhamit, *İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, Ankara 2011, s. 243-244.

²³ Bişr b. Gıyâs el-Merisî'nin doğduğu yer ve tarih kesin olarak bilinmemektedir. Fakat yine de 140/753 tarihinde Bağdat'ta doğup 218/833 tarihinde de yine aynı yerde vefat ettiğine

ölümle tehdit edilmesine rağmen Me'mûn döneminde sarayda teveccüh bulmuştur.²⁴ Aslında halku'l-Kur'ân meselesi ilk olarak Mu'tezile ile ortaya çıkmış olmayıp, H. II. asrın başlarına dayanmaktadır. Ancak Abbâsîler döneminde politik amaçlı bir gündem oluşturduğunda²⁵ Bağdat ekolü üzerinden bir taraftarlık oluşturulmuştur.

Me'mûn, Bağdat'a geldiğinde ilk yaptığı iş ilim meclisleri oluşturmak, bu meclislere kimin katılacağını ve kimin başkanlık yapacağını tesbit etmektir. İşte seçmiş olduğu bu on kişilik grup içerisinde Bişr el-Merîsî ve daha sonraları Bağdat ekolünün önemli şahıslarından biri olacak olan Ahmed b. Ebi Duâd vardı.²⁶ Me'mûn'un dağınık halde olan Müslümanları bir arada toplamak ve kendisini iktidara taşımasında kendisine yardım etme niyetiyle toplamış olduğu bu meclisler, kanaatimizce Bağdat ekolünün pratikte oluşmasıydı.

Bişr el-Merîsî ve Ahmed b. Ebi Duâd'ın önceleri Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini savunmalarından dolayı ceza almaları ve birtakım sıkıntılara maruz kalmaları, muhtemelen onların halku'l-Kur'ân meselesini gündeme getirmelerine sebep olmuştur. Bu tartışmalar o kadar ilerledi ki artık ilim meclislerinden taşarak bu tartışmaların etkisi halka yansımaya başlamıştı. Buna farklı bölgelerden tepkiler de oluyordu. Bu tepkilerden en dikkat çeken isim şüphesiz Abdulaziz el-Kinânî el-Mekkî (ö. 240/854) dir. Bişr el-Merîsî ve diğer arkadaşlarının halku'l-Kur'ân konusundaki yaklaşımlarını işitince her şeyi göze alarak Mekke'den kalkıp Bağdat'a geldi. Orada halku'l-Kur'ân tartışmalarına bizzât katıldı ve halifenin huzurunda açık muhalefetini ortaya koydu.²⁷

dair bilgiler bulunmaktadır. Mürcie'nin önemli kelâmcılarından. Me'mûn döneminde itibarı olan kişiler içerisinde gösterilir. "Kur'an'ın Allah'ın yaratılmış kelâmı olduğu fikrini" yayma hususunda önemli bir yere sahip olduğu belirtilmektedir. (Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz.: İbn Hallikân, Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Ve-fayâtu'l-a'yan ve enbâu ebna'z-zemân*, Kahire, 1948, s. C. I, s. 271-278; Kılavuz, Ahmet Saim, "Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki yeri", *UÜİFD*, Bursa, 19897, S. 2, C. II, s. 99-109.)

²⁴ Nahide Bozkurt, *Mu'tezilenin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2002, s. 105.

²⁵ Bkz.: Ramazan Yıldırım, "Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. VIII, S. 1, İstanbul, 2012, s. 53-54.

²⁶ İbn Tayfur, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Tahir el-Kâtib, *Tarihu'l-Bağdad*, Nşr. İzzetü'l-Attar el-Hüseynî, Kahire, 1949, s. 36.

²⁷ Kinânî, *el-Hayde*, Çev. Muammer Eşen, Ankara, 2005, s. 37.

Tüm yapılan bu uzunca tartışmalar neticesinde Me'mûn uygun bir ortam bulunca 212/827 yılında bu düşüncesini halka ilan etti.²⁸ Me'mûn'un bu fikri kabullenip ve resmi bir düşünce haline getirmesinde etkili olan Bişr b. el-Mu'temir, Sümâme b. el-Eşres, Ahmed b. Ebi Duâd gibi şahısların Bağdat ekolünden olmaları dikkat çekicidir. Daha sonra Me'mûn Rum seferinde iken Bağdat'taki vekili İshak b. İbrahim'e göndermiş olduğu mektupla dönemin kadı ve hadisçilerinin halku'l-Kur'ân konusunda sorguya çekilmesini emretmesiyle Mihne uygulamaları başlamıştı.²⁹

Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'ın halku'l-Kur'ân fikrini Emevîlerin cebr yaklaşımlarını çürütmek için geliştirdikleri ve siyasi muhalefetin teorik gerekçesi olarak gündeme taşıdıklarına dair yorumlar da yapılmıştır.³⁰ Bu şahısların her ikisinin Emevîler tarafından katledilmesi ve halku'l-Kur'ân görüşünün Emevî karşıtı düşünce hareketinin ortak noktası olması da bu kanaati desteklemektedir. Bu fikirlerin sahibi Cabiri, "Kur'ân mahlûktur" fikri Emevîlerde siyasi güce muhalefeti simgelerken, "Kur'ân mahlûk değildir" fikri ise Abbâsîlere muhalefeti simgeliyordu" der.³¹ Kur'ân'ın mahluk olduğunu söylemek, yaptıkları icraatları Allah'ın takdiri olarak insanlara empoze eden Emevîlerin siyasi uygulamalarına karşı gelme anlamına geliyordu. Ayrıca Emevî sultanlarının uygulamaları Allah'ın takdiriyle değil bizzât kendi irâdeleriyle yaptıkları anlamındaydı. Fakat Abbâsîler döneminde özellikle Me'mûn zamanında ise "Kur'ân mahlûk değildir" anlayışı bu sefer siyasi görüşe muhalif anlamına geliyordu.

Sonuç olarak Me'mûn, kendi döneminde ilmi meclislerde yaptırdığı tartışmalarda özellikle kendisine yakın kişilerin fikirlerinden etkilendiği görülmüştür. Kendisine yakın olan kişiler ise Bağdat ekolünün önderleri ve otoriteleridir. Dolayısıyla diyalog halinde olduğu bu şahıslar Me'mûn'u hem siyasi yönden hem de kendilerinin de rahatça fikirlerini ifade etme noktasında etkilemişlerdir. Son tahlilde karşılıklı siyasi beklentilerin olması kaçınılmazdır. Çünkü Bağdat ekolü Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmişlerdi. Me'mûn onların bu görüşlerini ilan etmekle ve resmi

²⁸ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-umem ve'l-mülûk*, C. VIII, s. 619.

²⁹ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul, İz Yay., 2006, s. 109.

³⁰ Cabiri, Muhammed Abid, *el-Musakkifun fi'l-hadareti'l-arabiyeye*, Beyrut, 1995, s. 97-98.

³¹ Cabiri, *a.g.e.*, s. 97-98.

ideoloji haline getirmesiyle aslında Bağdat ekolüyle siyasi beklentiler nedeniyle toplumdaki bazı sorunların çözümünde onlardan istifade etmeyi ilan etmiş oluyordu. Bunlar da aslında Bağdat ekolünün artık kendi başına bir güç olduğunun, devletin siyasi yönünü etkilediğinin ve halkın yönlendirilmesinde büyük bir etkiye sahip olduğunun göstergeleri olmuş oluyordu.

3. Abbâsî Yönetiminin Bağdat Mu'tezilesi ile Olan İlişkisi

Harun Reşîd döneminde (170-193/786-809) Mu'tezile doktrininin temel fikirlerinin tartışılması belli dönem yasaklanmıştı. Hatta Mu'tezile âlimlerinden bazıları hapsedilmişti.³² Mu'tezile'nin Bağdat kolunun kurucusu Bişr b. el-Mu'temir'in de bunlardan olduğu belirtilmektedir.³³

Harun Reşîd'in ölümü ile yerine geçen oğlu Emin (193-198/809-813) de babasının yöntemini uygulayıp onun yolunda gitmiştir.³⁴ Bu dönem Mu'tezilîler açısından içaçıcı bir dönem olmamıştır. Hatta Harun Reşîd döneminde son zamanlara yakın Mu'tezile'nin az da olsa kazandığı itibar bu dönemde tekrar kaybolmuştur.

Me'mûn'un göreve gelmesi ile (198-218/813-833) kendisinden önceki halifeler döneminde Mu'tezile'ye uygulanan baskılar kalkmış, münazaralar ve kelâmî konuların konuşulmasına müsaade edilmiştir. Durumun böyle olması Mu'tezilî söylemi yükseltmiştir. Mu'tezilî fikirlere açıktan davet için bir cemaatin oluşması kararlaştırılmış ve ferman çıkarılmıştır. Me'mûn'un bu uygulaması Mu'tezile'nin etki alanını bir hayli genişletmiştir.³⁵ Me'mûn Bağdat'da ilim meclisleri için bir danışma grubu kurulup, bunların fakîhlerden, kelâmcılardan ve diğer ilim erbabından oluşmasını ve ilmi tartışmalar yapmak üzere huzuruna getirilmesini emretmiştir. Huzuruna gelen yüz bilgin içerisinden on tanesini seçti. Bu seçilenlerin ortak özelliği ise bunların Mu'tezilî düşünceye yakın olmalarıdır.

³² Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-mülûk*, C. IX, s. 189.

³³ Amâre, Muhammed, *Mu'tezile ve Devrim* (Mu'tezile ve's-sevra), Çev. İbrahim Akbaba, İstanbul, Yöneliş Yay., 1988, s. 69.

³⁴ Akoğlu, *a.g.e.*, s. 75.

³⁵ er-Rufaî, Ahmed Ferid, *Asru'l-Me'mûn*, Kahire, 1346/1927, C. I, s. 368.

rydı. Bunların hepsinin Mu'tezile prensiplerinin olgunlaşmasında önemli katkıları olmuştur.

Me'mûn kendi akli yapısına uygun olan Mu'tezile âlimlerini saraya alarak onları sarayda etkin bir konuma getirmiştir. Bunlardan Bağdat Mu'tezilî âlimlerinden olup önde gelenlerden ikisi Sümâme b. el-Eşres (ö. 213/828) ve Ahmed b. Ebi Duâd (ö. 240/854)'tır.³⁶ Bişr b. el-Mu'temir'in öğrencileri olan bu iki âlim Bağdat Mu'tezilesini siyasi yönde temsil ediyorlardı. Öyle ki bu iki âlim "Kur'ân'ın mahlûk olduğu" fikrine ilk çağırılan kişiler arasında bulunuyorlardı.³⁷ Ayrıca Halife Me'mûn'un Mu'tezilî fikri benimsemesinde en büyük etkiyi Bişr b. el-Mu'temir'in öğrencisi olan Sümâme b. el-Eşres yapmıştır.³⁸ Halife Me'mûn'un yanında Bağdat Mu'tezilesinin yanı sıra Basra Mu'tezilîlerinden olan Ebu'l-Huzeyl el-Allâf gibi âlimler de bulunmaktaydı.³⁹ Fakat Bağdat ekolünden olanlar daha aktif konumda yer aldıkları görülmektedir.

Müslümanların zihinlerinde iz bırakan ve uzun dönem unutamadıkları "mihne olayı" da yine Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık döneminde uygulanmıştır. Mihne olayı ile resmi bir hüviyete bürünen Mu'tezile bunun tüm halk tarafından kabul edilmesi için yönetim ile beraber fiili baskılar uygulamıştır. Neticede mihne olaylarının etkisiyle Abbâsî halifelerinin (Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık) özellikle Bağdat ekolünden olan Mu'tezilî âlimler (Ahmed b. Ebi Duâd, Sümâme b. el-Eşres) ile olan irtibatları neticesinde Mu'tezilî düşünce devletin düşüncesi haline gelmiştir. Böylelikle karşılıklı irtibatlarda/tanınmalarda kaçınılmaz olmuştur.⁴⁰

Mu'tezile'nin tarih sahnesine çıkması Emevîler döneminde olmuştur. Fakat daha çok ilimle meşgul olan Mu'tezilî âlimler Emevîlere karşı herhangi bir yanlış davranışta bulunmamışlardır. Böyle olmasına rağmen Emevîler Mu'tezile'ye gerekli olan değeri vermemiş olmalıdır ki Abbâsîler yönetime geçtiklerinde Mu'tezilî âlimlerle çok sıkı bir ilişkileri olmuştur. Özellikle kendisini Mu'tezilî bir âlim olarak gören Me'mûn

³⁶ Bağdadî, Ahmed b. Ali b. Sabit, *Tarihu'l-Bağdad*, Tah. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire, 1948, C. IV, s. 142.

³⁷ İbni Tayfur, *Tarihu'l-Bağdad*, s. 118.

³⁸ Bağdadî, *el-Fark beyn'el-fırak*, s. 121.

³⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 403.

⁴⁰ Akoğlu, *a.g.e.*, s. 129-131.

Bağdat ekolündeki âlimleri kendisine en yakın konumlara getirmiştir. Bu durum Mu'tezile'nin Emevîler dönemindeki Basra ekolünün etkisinin zayıfladığı Bağdat ekolünün sahneye çıktığı ve daha aktif bir rol aldığını göstermektedir.

“Abbâsî yönetiminin Bağdat Mu'tezilesi ile ilişkisi” olan bu başlığımız altında Bağdat ekolünün oluşması veya Basra ekolünden ayrılmasına etki eden olayları ve siyasi irtibatın en yoğun olduğu dönemi irdelemeye çalıştık. Bu dönemin özellikle Me'mûn'la başlayıp Vâsık'ın döneminin (198-232/813-847) sonuna kadar olduğu görülmektedir.⁴¹ Bu dönemin Bağdat ekolünün Bişr b. el-Mu'temir, tarafından kurulduğu dönemle aynı dönem olması ve yine bu dönemde Bağdat ekolünün aktifliği göz ardı edilecek bir durum olmaması gerekir.

Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün oluşmasında Abbâsî yönetimi ile Mu'tezilî âlimlerin sıkı bir ilişki içerisine girmesi ve onların güçlerini yanlarına almalarının önemli bir etkisi olmuştur. Abbâsî yönetimi toplumdaki siyasi dalgalanmaların önüne geçmek ve siyasi otoriteyi kendi lehlerine döndürmek için Mu'tezile'nin siyasetteki etkisine göz yumulup hatta yeri geldiğinde desteklenmiştir. Bu durum Emevî döneminde uygulanan bazı politikalarından rahatsız olan Mu'tezile'nin de isteğine uygun olmuştur. Abbâsî yönetiminin Mu'tezile ile olan ilişkisi karşılıklı menfaat çerçevesinde gelişmiş böylelikle iki tarafın da rahat edeceği bir atmosfer oluşmuştur. Fakat bu atmosferin fazla uzun sürmediği, mihne sürecinden sonra Abbâsî yönetiminin Mu'tezile'ye karşı farklı tutumda olduğu da bilinmelidir.

4. Bağdat Mu'tezilesinin Zeydiyye ile Olan İlişkileri

Genelde Mu'tezile'nin özelde de Bağdat ekolünün Zeydiyye ile olan ilişkilerini ekolün isimlendirmesine kadar götürülenler bulunmaktadır. Şöyle ki Hz. Ali'nin hilafete geçmesi daha sonra Muaviye ile tartışması sonraki dönemde de Hasan'ın hilafet makamını Muaviye'ye bırakması üzerine hiçbir grubu desteklemeyen, Müslümanlar arasındaki tartışmalara katılmayan, tarafsız olduklarını herkese hissettirmek isteyen ve herhangi bir grubu destekleyeninin de küfürle itham edilmesinin gerekti-

⁴¹ Akoğlu, *a.g.e.*, s. 187-188.

ğini savunan gruba Mu'tezile ismi verilmiştir.⁴² Ayrıca Mu'tezile nesebinin Vâsıl b. Atâ, Ebû Haşim, Muhammed b. Hanefiyye ve Ali b. Ebi Talib kanalıyla Hz. Muhammed (s.a.s)'e dayandırılanın olduğu da bilinmektedir.⁴³ Bunları destekleyen Vâsıl b. Atâ'nın tevhîd akidesini Ali b. Ebi Talib'ten aldığı rivayeti de bulunmaktadır.⁴⁴ Tabi bu şekildeki rivayetlerin asıl amacı kanaatimizce Mu'tezile'nin Şia ve Zeydiyye'den fikir aldığından daha çok kendilerinin Ehl-i beytin devamı olduklarını göstermelerinin bir neticesidir.

Hicri II. asrın başlarından itibaren Vâsıl b. Atâ ile Zeyd b. Ali (ö. 126/744) arasındaki yakın arkadaşlıkları ve Zeyd'in Vâsıl b. Atâ'dan ders aldığına⁴⁵ dair rivayetlerle başlatılan Mu'tezile-Zeydiyye arasındaki ilişki asırlarca devam etmiştir. İkisinin de akideleri tevhîd ve adâlet üzerine bina edilmiştir.⁴⁶ Basra ekolünden farklı olarak devam eden imamet hakkındaki görüşleri Bağdat ekolüyle paralellik göstermektedir.

Bu fikirlerden yola çıkarak Mu'tezile ve Zeydiyye arasında benzerlik olduğunu savunanlar olmuştur. Onlara göre Mu'tezile, esaslarını Ali'nin koymuş olduğu bu akideyi şerh etmekten başka bir şey getirmemiştir. Ayrıca Mu'tezile'nin yazmış olduğu Kelâm kitaplarında şu görülmektedir: Onlar hukuk âlimlerine Şia'nın kabul ettiği "imam" lakabını vermişlerdir. "Emiru'l-Mü'minin" ünvanı yerine "İmam" ünvanını kullanmayı tercih eden Me'mûn, bununla kendisinin de Horasan sakinlerinden olması sebebiyle bölge halkının ve Alioğulları taraftarlarının desteklerini kazanmayı amaçlamıştır.⁴⁷ Buna Şia'nın beklenen imamı (imamu'l-Muntazar) adâlet ve tevhîdi yaymak için çıkacağına dair olan inançlarına Mu'tezile ilkelerinden etkilenmesini de ilave edenler olmuştur.⁴⁸

Mu'tezile'nin kendi taraftarlarının dışında kendilerine destek veren ve kelâmî sistemlerini benimseyen en önemli ekol Zeydiyye idi. Zey-

⁴² Malatî, *et-Tenbih ve'r-Redd*, s. 32; Nallino, *Buhus fi'l-Mu'tezile*, ter. Abdurrahman Bedevi, Kahire, 1965, s. 186.

⁴³ İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 20.

⁴⁴ İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁵ Ahmed Emin, *Duhâ'l-İslâm*, Beyrut, 1936, C. III, s. 267.

⁴⁶ Niyazi Kahveci, *Mu'tezile ile Şi'a Arasındaki Siyasal Tartışma*, Ankara, Araştırma Yay., 2006, s. 35.

⁴⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁸ Cemil Hakyemez, *Bişr b. el-Mu'temir ve Mu'tezilenin Bağdat Ekolünün Doğuşu*, (yüksek lisans tezi), Ankara, 1998, s. 68.

diyye ile Mu'tezile birbirinden çok etkilenmiştir. Daha sonraları i'tizâlî fikirlerin Zeydiyye tarafından savunulduğu da olmuştur.⁴⁹ Hatta öyle ki araştırmacılar kelâmı alakalı Şiiilerin ve Mu'tezile'nin yazmış olduğu kitapları birbirinden ayıramadıkları olmuştur. Şehristânî bu konuya şöyle değinir: "Zeydiyye, usûlde Mu'tezile'ye tam uymuştur. Mu'tezile'nin önde gelen imamlarını Ehl-i Beyt'in imamlarından daha üstün görmüşlerdir."⁵⁰ Bu durum Mu'tezile ile Zeydiyye arasında kuvvetli bir bağın olduğunu göstermektedir.

Malatî, eserinde mezheplerin taksimatını yaparken Zanadîka beş, Cehmiyye sekiz, Kaderiyye yedi, Mürcie on iki, Rafizi on beş, Havarici (Haruriyye) yirmi beş fırkaya ayırmış, bunlara Ehl-i Sünnet'i de ekleyerek yetmiş üçe tamamlamıştır.⁵¹ Görüldüğü gibi bu taksimatta Mu'tezile'ye yer vermemiştir. Fakat eserinde Mu'tezile'yi yirmi fırkaya ayırarak ele alması ise bir çelişki olarak görülmektedir. Mu'tezile'yi bu taksimat içine almaması onu Zeydiyye'nin bir fırkası⁵² olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Malatî eserinde Zeydiyye'yi dört fırka olarak ele alıyor, bunlardan dördüncü fırkayı Bağdat Mu'tezilesi olarak saymaktadır.⁵³

Ayrıca, Malatî, Ali b. Ebî Talib'i Peygamberden sonra insanların en faziletlisi olarak kabul ettikleri, efdal dururken mefdûlun imametinin câiz olduğunu savundukları ve sahabileri tekfir etmedikleri için Ca'fer b. Mübeşşir, Ca'fer b. Harb ve el-İskafî'nin⁵⁴ de mensubu oldukları Bağdat ekolünü Zeydiyye fırkaları içinde saymaktadır.⁵⁵ Zeydiyye fırkalarının ismini vermeden bunların dört fırka olduğunu ve dördüncüsünün de

⁴⁹ Watt, W. Montgomery, "The Political Attitudes of the Mu'tezilah", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 1-2, London, 1963, s. 49.

⁵⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, s. 154.

⁵¹ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd*, s. 71.

⁵² Malatî, *a.g.e.*, s. 27.

⁵³ Malatî, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskafî (ö. 240/854) Semerkant'lı olup Ca'fer b. Harb'ın gözetiminde ilmi çalışmalar yapmıştır. Ahmed b. Ebi Duâd'ın meclislerinde yapılan münazaralara katılmış. Ona ait birçok eserlerden bahsedilir. Etkilendiği kişiler ve imamet konusunda savunduğu fikirlerden hareketle ve bu konuda Câhız'a karşı eserler yazmasından dolayı Bağdat ekolünden kabul edilir. (İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 213; Malatî, *a.g.e.*, s. 27.)

⁵⁵ Malatî, *a.g.e.*, s. 27.

Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün olduğunu kaydetmektedir.⁵⁶ Bunlar da gösteriyor ki genelde Mu'tezile'nin özelde de Bağdat ekolünün Zeydiyye ile büyük bir ilişkisi olmuştur.

Kaynaklarda Mu'tezile'nin el-menzile beyne'l-menzileteyn prensibinin dışındaki prensiplerinin tamamının Zeydiyye tarafından kabul edildiği geçmektedir.⁵⁷ Yemen'de bir Zeydî devleti kuran ilk Zeydiyye imamı Yahya b. Hüseyin'in tespit ettiği beş temel prensip; tevhd, adâlet, va'd ve'l-va'îd, nübüvvet/imamet ve iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamaktan oluşuyordu.⁵⁸ Hatta imamet konusunu iyiliği emretme kötülükten sakındırma prensibine yakın gördüklerinden bu prensibin gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır. Bunun için Şehristânî, Zeydiyye'nin Mu'tezile'nin prensiplerine aşırı hürmet ettiği fikrindedir.⁵⁹ Buna örnek olarak mesela Zeydiyye fırkalarından olan Mutarrifiyye⁶⁰ fırkasının Kelâm ilmine dair birçok görüşü bulunmaktadır. Bu görüşlerini Mu'tezile'ye dayandırmışlardır. Özellikle cevher, araz, rızık, ecel ve imamet konuları gibi meselelerde daha çok Bağdat ekolünün görüşlerini benimsemişlerdir.⁶¹ Bu konuların yanı sıra sıfatullah ve kaza-kader gibi temel iki meselede de Şia'nın hicri IV. asırda Mu'tezile'den fikir aldığı ve daha sonra da bu fikirler kendilerine aitmiş gibi temsil ettiklerinde mezhep tarihçileri arasında hemen hemen ittifak vardır.⁶²

İrfan Abdülhamid'in⁶³ yaptığı bir çalışmada elde ettiği bazı sonuçları burada belirtmeyi, Bağdat ekolünün oluşmasındaki etkisini anlamada önemli buluyoruz. Yazar öncelikle Şia'nın Mu'tezile'nin akli metodundan etkilenmesinin Büveyhoğulları zamanında özellikle Sahib b. Abbâd'ın on sekiz sene devam eden (367-385/955-977) vezirliği dönemin-

⁵⁶ Malatî, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁷ Nevin Abdülhalık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, İz Yay., 1990, s. 203.

⁵⁸ Nevin Abdülhalık, *a.g.e.*, s. 203.

⁵⁹ Şehristânî, *a.g.e.*, s. 232.

⁶⁰ Mutarrif b. Şihab b. Amr b. Abbâd eş-Şihabî'ye nisbet edilen Zeydiyye fırkasının ismi. Daha geniş bilgi için bkz.: İlyas Üzüm, "Mutarrif eş-Şihabi", *DİA*, C. XXXI, s. 375.

⁶¹ Üzüm, *a.g.m.*, s. 375.

⁶² İrfan Abdülhamid, *a.g.e.*, s. 110.

⁶³ *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid esasları*, isimli kitabın yazarı, Cambridge Üniversitesi'nde Felsefe dalında, şii hareketi ile itizal hareketi arasındaki fikri bağı inceleyen doktora çalışması yapmıştır. Bu tezinde Şii kelâmının Mu'tezile'nin akli metodundan etkilendiğini ispatlamaya çalışmıştır.

de olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde i'tizal fikri Büveyhoğulları vasıtasıyla Irak'ta, Horasan'da, Maverâünnehir'de yayılmış ve fukahadan meşhur birçok zevat Mu'tezilî olmuştur.⁶⁴ Kaynaklarda İran'daki Şii'lerin çoğunun Mu'tezile olduğu⁶⁵ ve "Rafizîlik ile Mu'tezile önce arkadaş sonra kardeş olmuşlardır" şeklindeki bilgilerin olması bu fikri desteklemektedir.⁶⁶

Mu'tezilî âlimlerin hicri IV. asırda Şia'yla etkileşim halinde olmaları neticesinde Mu'tezile'nin fikri tesirleri Şia'nın Kelâm düşüncesi yapısında kendisine yer bulmuştur. Bir süre Mu'tezile'den olup daha sonra Şiilik hareketine dâhil olan âlimler bulunmaktadır. Muhammed b. Abdullah b. Mümellek, Ebû Muhammed b. Hasan b. Mûsa el-Nevbahtî b. Abdurrahman b. Kubbe ve Ebu'l-Hasan b. Bişr es-Sosencerdi bunlardan bazılarıdır.⁶⁷ Bu âlimlerin Bağdat ekolünden olmaları bizim konumuz açısından önemli bir bilgidir. Bu durum bizlere hicri II. ve III. asırda daha aktif konumda olan Basra ekolüyle değil de III. asrın sonu ve IV. asırda aktif olan Bağdat ekolüyle Şia arasındaki ilişkinin ileri seviyede olduğunu göstermektedir. Bu iki grup arasında bir irtibatın varlığı aynı zamanda bunların birbirlerinin varlığını kabul etmelerinin sonucudur. Yine Şia, hicri II. asırda kabul etmediği birçok kelâmî meseleyi hicri IV. asırda Mu'tezile'nin anladığı şekilde kabul etmeye başlamıştır.⁶⁸

Mu'tezile ile Zeydiyye arasındaki ilişki her hangi bir asırda başlamış olsa da bu fikir alışverişinin en yoğun olduğu dönem Bağdat Mu'tezilesinin daha aktif olduğu dönem olduğu görülmektedir. Mu'tezile ile Zeydiyye arasındaki fikri paralellik eski tarihlerden olsa da mezhep esaslarına yansıdığı dönemin Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) ve onun torunu Hâdî İlelhak'ın dönemi olduğu belirtilmektedir.⁶⁹

Peki, Mu'tezile ile Zeydiyye arasında böyle bir bağın olmasının altında yatan husus ve daha sonra Bağdat'ta Mu'tezile'nin bir kolunun oluşmasına zemin hazırlayan husus ne idi? Öncelikle Bağdat ekolünün Zeydiyye ile irtibata girmesine en büyük etken bu ekolün Zeydiyye çev-

⁶⁴ İrfan Abdülhamid, *a.g.e.*, s. 113.

⁶⁵ Makrizî, *el-Hitât*, C. IV, s. 184.

⁶⁶ Zühdi Cârullâh, *el-Mu'tezile*, s. 53.

⁶⁷ İrfan Abdülhamid, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁸ Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fırlalı, İstanbul, Birleşik Yay., 1998, s. 222-223.

⁶⁹ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İstanbul, İSAM Yay., 2010.

resinde doğmasıdır. Bağdat ekolü o dönemde imamet konusunda tartışmaların merkezinde kendisini bulmuştur. Daha sonra Bağdat ekolü Zeydiyye'nin imamet fikrine yakın görüş benimsemesiyle birbirlerine yaklaşmış ve Zeydilerin desteğini kazanmışlardır. Bu yakınlaşma neticesinde i'tizali fikirlerle teşeyyü'de birbirlerine yönelmeler olmuş ve Bağdat ekolü kendisini "Muteşeyyi'-Mu'tezilî" olarak isimlendirmiştir.⁷⁰ Aslında bu isimlerle anılmakla Bağdat ekolü başlı başına bir ekol olduğunu izhar etmiş oluyor.

Abbâsîlerin son zaferlerinden sonra Şia ile irtibatlarını kestiklerinde Mu'tezile'nin çoğunluğu Abbâsîleri takip etmişlerdir. Fakat bazıları yine de Şia ile münasebetini devam ettirmiştir. Bu sebepten dolayı Mu'tezile'de ayrılma yaşanmıştır. Bu ayrılan grup, hilafetin Abbâsîlerin eline geçmesinden sonra Abbâsîlere karşı çıkma hususunda Irak'taki Mu'tezilîler olarak Zeydiyye'ye iştirak etmişlerdir.⁷¹ Buna örnek olarak; Irak'ta Mansûr (136-158/754-775)'a karşı düzenlenen bir savaşta Mu'tezile ile Zeydiyye, İsa b. Zeyd b. Ali'nin komutasında toplanarak mücadele vermesi⁷² gösterilebilir. Bu sırada Basra Mu'tezilesinin başındaki Amr b. Ubeyd'in manevi dostu olan Mansûr'a karşı olan sevgisinden Abbâsîlerin davasına katıldıkları sanılmaktadır.⁷³ Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki: Basra Mu'tezilî ekolünün iki büyük önderleri olan Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd aynı düşünmemişlerdir. Amr b. Ubeyd Zeydiyye'ye karşı çıkararak Ebubekir'i daha faziletli görmüş ve Osman'a da meyl etmiştir.⁷⁴ Amr b. Ubeyd'in bu düşüncede olduğu ortaya çıkınca Zeydiyye ile irtibatını devam eden grubun Bağdat ekolünün temsilcileri olma ihtimali güçlenmektedir. Emevî devletinin yıkılmak üzere olduğu dönemde Vâsıl b. Atâ ve taraftarları Abbâsî devletinin hâkimiyeti için çalışıyorlardı. Bu fikirlerin nisbeten karşısında olan bir ekibinde var olduğunu göstermektedir. Bunun delili olarak da Bişr b. el-Mu'temir'in bu dönemde hapse-

⁷⁰ el-Hayyât, Ebû Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitâbu'l-intisâr ve'r-redd alâ ibn Râvendî el-mülhîd*, Tah. H. S. Nyberg, Beyrut, 1987, s. 100.

⁷¹ Hakyemez, *a.g.e.*, s. 69.

⁷² Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-Musallîn*, Tah. Dr. Nuaf Cerrah, Beyrut, Dâru Sader, 1429/2008, s. 79.

⁷³ Hakyemez, *a.g.e.*, s. 69.

⁷⁴ Ebu'l-Vefa Taftazanî, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, Çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, Kayıhan Yay., 1980, s. 61.

dilmesi gösteriliyor.⁷⁵ Bunlar gösteriyor ki Emevîlerin yıkılışı Abbâsîlerin kuruluşunda aslında Basra ve Bağdat ekolleri ayrışıyorlardı. Abbâsîlerin kuruluş aşamasında kısmen onların karşısında ve Şiilerin yanında olan Bağdat ekolü daha sonra büyük bir topluluk olunca Abbâsî yöneticilerin siyasetiyle onların yanında hatta onlardan birileri olacaklardır.

Halife Me'mûn'un, Ali'nin üstünlüğünü kabul etmesi,⁷⁶ bulunduğu meclislerde Ali'nin tüm yönleri ile ortaya konulup üstünlüğünün savunulması ve Zeydî bir halife olarak anılması,⁷⁷ Mu'tezile-Zeydiyye ilişkilerinin en yoğun olarak yaşandığı dönemin Halife Me'mûn (198-218/813-833) dönemi olduğunu göstermektedir. Me'mûn döneminde en önemli olaylardan biri olan, Me'mûn'un 201/817 tarihinde Ali er-Rıza'yı varis ilan eden fermana şahit olan iki Bağdat Mu'tezilî âlimi Bişr b. el-Mu'temir ve Sümâme b. el-Eşres'e Zeydî deniliyordu.⁷⁸ Bişr b. el-Mu'temir'in Bermekiler'le⁷⁹ arasının iyi olması ve onların düzenlediği toplantılara katılması onun Bağdat ekolünün lideri olmasında önem arz etmektedir. Bu durumun bir sonucu olmalıdır ki Malatî, Bağdat Mu'tezilesini Zeydiliğin bir kolu olarak göstermiştir.⁸⁰

Fakat Watt, bütün bunlarla beraber haklı olarak Zeydiliğin akli yöntemi fazla kullanmamasından dolayı Mu'tezilî bir ekol olamayacağını belirtmiştir.⁸¹ Çünkü akli kullanma vasfı Mu'tezile'yi diğer ekollerden ayıran en büyük özelliktir. Mu'tezile'nin zayıfladığı dönemde Zeydiyye ile birlikte olanlar varlığını bu topluluk içinde devam etmişlerdir. Zira bu

⁷⁵ Watt, W. Montgomery, *İslamî Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelâmı*, (Islamic Philosophy and Theology), Çev. Süleyman Ateş, Ankara, AÜF Yay., 1968, s. 63.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. VI s. 408.

⁷⁷ Bozkurt, *Mu'tezilenin Altın Çağı*, s. 53.

⁷⁸ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 222.

⁷⁹ Abbâsî yönetimi altında büyük bir nüfuz elde etmiş olan soylu bir İran ailesidir. Aile; Bell'in batısında yer alan Nevbahar'ın Budist tapınağında nesiller boyu korumalık yapmış bir soya sahiptir. İslam fetihleri sonrası Bermekiler İslam dinine girdiler. Hiç kuskusuz dikkate değer ilk Bermeki; Hâlid bin Bermek'tir. (ö. 781/782) O, Abbâsî daveti içerisinde Nuzara en-Nukaba teşkilatının bir üyesi ve Kahtebe bin Sebib yönetimindeki ordunun önemli komutanlarından biri idi. O, Kahtebe'nin askeri kampında ganimetlerin paylaşılması görevine tayin edildi. Ebu'l-Abbas iktidara gelince, onun otoritesi, rolü ve konumu güçlendi. Böylelikle Bermekiler Abbâsî yönetimi içerisinde hatırı sayılır bir nüfuz elde ettiler. (Dalkılıç, Mehmet, "Bermekilerin düşüşü", *FÜİFD*, S. 15/1, 2010, s. 183-197.)

⁸⁰ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd*, s. 27.

⁸¹ Watt, *a.g.e.*, s. 223.

toplulukla beraber olmaları Mu'tezile kültürünün de korunmasına vesile olmuştur. Zayıflamanın olduğu dönemde Şia ile irtibat olmasaydı Mu'tezilî kaynakların yok olma ihtimali olurdu. Bu irtibatın olmasına rağmen yine de birçok Mu'tezilî kaynağa ulaşılammaktadır. Geçmişte bu kaynakların yakıldığına dair rivayetlerin olması da bu fikri desteklemektedir. H. V ve VI asırda Irak'ta Mu'tezile'ye baskı yaşanırken kitaplarının Yemen'e götürüldüğü ve orada Zeydiyye imamlarının bunlara sahip çıktığı belirtilmektedir. Yemen'den dışarıya giden Zeydîler buldukları kaynakları buraya getirmişlerdir. Bundan dolayıdır ki Mu'tezile hakkında bilgiler ve kaynaklar Yemen'de korunmuş ve oradan elde edilmiştir.⁸²

Tüm bunlar gösteriyor ki Mu'tezile'nin Bağdat ekolü, kendisinden yaklaşık bir asır önce kurulan Basra ekolünden farklı olarak benimsedikleri ve teoride barındırdıkları fikirleri Zeydiyye ile olan yoğun ilişkileri neticesinde pratiğe aktarmışlardır. Bu uygulamaların Bağdat ekolünün artık Basra ekolünden ayrı bir ekol olarak anılmasına katkı sağladığı söylenebilir.

5. Bağdat Mu'tezilesinin İmamet Düşüncesi

Abbâsîlerin son zaferlerinden sonra Şia ile irtibatlarını kesmeleri üzerine Abbâsîlerle beraber olup onları destekleyen Amr b. Ubeyd de Şîilerle irtibatını koparmıştır. Bişr b. el-Mu'temir'in içinde olduğu diğer bir Mu'tezilî grup ise Şîilerle irtibatını devam ettirmiştir. Bunun neticesinde Bişr b. el-Mu'temir, Bağdat'ta Mu'tezile ekolünü kurmuştur.⁸³ Bu ekol Ali'nin halifeliğini savunan tarafı desteklemişlerdir. Bişr b. el-Mu'temir mefdûl imam anlayışını savunarak peygamberimizden sonra en faziletli kişinin Ali olduğu kanaatinde olup Ali'yi Ebubekir'den üstün görüyordu.⁸⁴

Bağdat ekolünün, Peygamberden sonra insanların en üstününün Ali olduğunu savunduklarına dair bilgiyi Malatî'den öğrenmekteyiz.⁸⁵ Malatî, *et-Tenbih* isimli eserinde diğer makâlât türü eser veren müelliflerden farklı olarak Bağdat Mu'tezilesini Zeydiyye'nin dördüncü fırkası

⁸² İsa Yüceer, "Mu'tezile Kelâm Sisteminde Öteki", *FÜİFD*, S. 2, 2006, s. 15.

⁸³ H.S. Nyberg, "Mu'tezile", *İA*, C. XIII, s. 759.

⁸⁴ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmame*, s. 56.

⁸⁵ Malatî, *et-Tenbih ve'r-Redd*, s. 28-29.

olarak kabul ettiğini⁸⁶ yukarıda belirttik. Bununla beraber Bağdat ekolünün, Ali dururken ondan daha az faziletli olan Ebubekir'in hilafetini de caiz görmüşlerdir. Bu bilgilerin yanı sıra, asıl i'tizal fikrinin kaynağının Basra'ya ait olduğunu Bağdat ekolünün bu fikirleri onlardan aldıklarını belirterek Basra ve Bağdat ekollerini net bir şekilde ayrı birer ekol olarak incelemiştir. Bu ayrılmanın en bâriz olduğu noktanın da imamet olduğunu ifade etmişlerdir. Bağdat ekolünden, Bişr b. el-Mu'temir, Ca'fer b. Harb ve Ca'fer b. Mübeşşir gibi şahısların Ali'yi diğer halifelerden üstün görme fikrine sahip olduklarını bildirmiştir.⁸⁷

Önceleri Harun Reşîd (170-193/786-809) halifelğe dair bu fikirleri savunmasından dolayı Bişr b. el-Mu'temir'i hapsedmiştir.⁸⁸ Harun Reşîd'ten sonra gelen Halife Me'mûn (198-218/813-835) ise; Halife Emin'e karşı başarı elde etmek için Alioğullarının desteğine ihtiyaç duymuştu. Bu doğrultuda Ali'nin bütün sahabilerden üstün olduğunu hatta daha da ileri giderek peygamberimizden sonra tüm insanlıktan üstün olduğu fikrini ortaya atarak⁸⁹ Bişr b. el-Mu'temir'in öncülüğünü yaptığı Bağdat Mu'tezilesine sahip çıkmış ve onları desteklemiştir.⁹⁰ Me'mûn döneminde "halku'l-Kur'ân" fikri etrafında toplanan Bağdat Mu'tezilesi, Mütevekkil (232-247/847-861) döneminde merkezi olma özelliğini kaybetmiştir. Halife Mütevekkil 237/851 yılında Mu'tezililere büyük bir darbe vurarak önemli vazifelerde bulunan Mu'tezilileri görevlerinden uzaklaştırmıştır.⁹¹

Ayrıca şöyle bir yorumun olduğunu da belirtelim: Bişr b. el-Mu'temir Kufe'li olduğundan orada Şii eğitiminden etkilenecek Bağdat'a gelip bu ekolü kurmuştur.⁹² Burada siyasi yönelimlere uygun olarak Mu'tezilî fikirde değişiklikler yapmaya çalışmış teoriden çok pratiğe aktarmakla meşgul olmuştur. Basra Mu'tezilesi ise Havaric ve Müricie'yi bir kenara atmadan arada bir yol izliyordu. Bu durum Mu'tezile'de ilk defa "Basra" ve "Bağdat" ekolleri olarak iki kola bölünmelerine sebep

⁸⁶ Malatî, *a.g.e.*, s. 27.

⁸⁷ Malatî, *a.g.e.*, s. 29-34.

⁸⁸ Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-mülûk*, C. IX, s. 189.

⁸⁹ İbnu'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, Dâru Sader, 1965, C. VI, s. 6.

⁹⁰ Hakyemez, *a.g.e.*, s. 74.

⁹¹ Zühdi Cârullâh, *el-Mu'tezile*, s. 183.

⁹² Hakyemez, *a.g.e.*, s. 75.

olmuştur.⁹³ Bişr b. el-Mu'temir'in kurduğu bu kolun devamını onun talebeleri olan Sümâme b. el-Eşres, Ebû Mûsa el-Murdâr ve Ahmed b. Ebi Duâd gibi âlimler yapmıştır.⁹⁴ İmamet düşüncesinin Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat olarak ayrılmasında şüphesiz büyük etkisi olmuştur. Fakat bununla beraber Bağdat Mu'tezilesinin tamamı imamet konusunda aynı düşünmeyip⁹⁵ farklı düşüncede olanların bulunduğunu da belirtmemiz gerekmektedir.

İmamet konusunun ispatından itibaren Basra ile Bağdat ekolü arasında farklar bulunmaktadır. Basra ekolü imamın tayinini bir lutuf⁹⁶ olarak görürken Bağdat ekolü kişinin dini ve dünyevi menfaati için ve âmnenin maslahatı için imam tayini "aslah"tır fikrini benimser. Yine Basra ekolü imamet sem'an insanlara farzdır derken Bağdat ekolü imamete aklen ve sem'an ihtiyaç olduğunu beyan eder.⁹⁷

Mu'tezile'nin iki ayrı kol olarak net çizgilerle birbirinden ayrıldığı en bariz nokta olan "imamet" konusu hem ayrılmasında hem de Bağdat ekolünün bir ayrı kol olarak teşekkül etmesinde büyük etken olmuştur. Siyasi eğilimlerden dolayı Basra ve Bağdat ekolleri ya da efdaliyyet ve mefdûliyyeti savunanlar olarak iki grup olmuşlardır.

Basra Ekolü, peygamberimizden sonra gelen halifeleri kronolojik sırayla; Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali olarak kabul etmişlerdir. Bu sıralamayı aynı zamanda fazilet sırası olarak da alan Basra ekolü âlimleri Amr b. Ubeyd, en-Nazzâm ve Câhız gibi âlimlerdir. Bağdat Ekolü ise Ali'yi ilk sıraya alan bununla beraber diğer halifelerinde halifeliklerini meşru sayan bir izlenim takip etmiştir. Bağdat ekolünden olan Bişr b. el-Mu'temir, Ca'fer b. Mübeşşir, el-Hayyât ve Ebu'l-Kâsım el-Belhî gibi âlimler Ali'nin Ebubekir'den daha faziletli olduğuna inanırlar.⁹⁸ İmamet

⁹³ er-Râvî, Abdüssettâr İzzeddîn, *Dirasetü felsefetü fi fikri Mu'teziletü Bağdad*, Irak, 1984, s. 83-84.

⁹⁴ İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 70-76.

⁹⁵ Nâşî el-Ekber, *Mesailü'l-imame*, s. 61.

⁹⁶ Merhametli davranmak anlamına gelen Lutuf, "insanın kendi irâdesiyle Allah'a iman edip günahlardan kaçınmasını kolaylaştıran ilahî fiil olarak tanımlanmış. Bu lutfun Allah'ın kullarına tecelli noktası ittifakla kabul edilirken bunun kâfirlere tecellisi ve bunun Allah'a vacip olup olmadığı tartışılmıştır. Mu'tezile "vucûb alellah" prensibiyle alakalandırarak Allah için zorunlu olarak kabul etmiştir. (Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 198)

⁹⁷ Niyazi Kahveci, *Mu'tezile ile Şi'a Arasındaki Siyasal Tartışma*, s. 38-39.

⁹⁸ Kahveci, *a.g.e.*, s. 43.

konusunu önemine binaen çalışmamızın son bölümünde ayrı bir başlık olarak ele alıp Basra ve Bağdat ekollerinin bu konuyu nasıl irdeleyip farklılığa gittiklerini inceleyeceğiz.

Sonuç

Bu araştırmamız neticesinde; Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekollerinin birbirinden ayrıldıkları dönemin Abbasi yönetiminin görevde olduğu dönem olarak görülmektedir. Mu'tezilî prensipleri kabul edenlerin birbirlerinden farklı görüş beyan edip görüş ayrılıklarına gitmeleri gayet normaldir. Kanaatimizce bu iki ekolün ayrı birer kol olmalarında öncelikle irade hürriyetini benimsemiş olmaları gelmektedir. Çünkü böyle olmaları onların rahatça fikirlerini beyan etmeleri ve onları savunmalarına imkân vermiştir. Kendilerinden önce böyle bir imkânın da kısıtlı olması bu özgür ifadeyi daha da kolaylaştırmıştır. Bir yerde özgür bir şekilde fikir beyan etmek aslında orada farklı gruplarında oluşmasına zemin hazırlamak demektir. Mu'tezile'nin en çok önem verdiği hürriyet fikri hem kelâmi hem de siyasi bir takım farklılıkların meydana gelmesine etki etmesi muhtemeldir.

Me'mûn, döneminde ilmi meclislerde yaptırdığı tartışmalarda özellikle kendisine yakın kişilerin fikirlerinden etkilenmiştir. Kendisine yakın olan kişilerin Bağdat ekolünün önderleri ve otoriteleri olmaları, bu ilim meclislerinin bir bakımda Bağdat ekolünün ilk nüvelerini oluşturduğunu göstermektedir. Me'mun veya diğer Abbasi yönetimiyle diyalog halinde olan Bağdat ekolü âlimlerinin yönetimi ilmi yönden etkilemeleri, yönetiminde bu güçten istifade etmek istemeleri, karşılıklı etkileşmeyi doğurmuştur. Son tahlilde karşılıklı siyasi beklentilerin olması kaçınılmazdır. Çünkü Bağdat ekolü Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmişlerdi. Me'mûn onların bu görüşlerini ilan etmekle ve resmi ideoloji haline getirmesiyle aslında Bağdat ekolüyle siyasi beklentiler nedeniyle toplumdaki bazı sorunların çözümünde onlardan istifade etmeyi ilan etmiş oluyordu. Bütün bunlar, aslında Bağdat ekolünün artık kendi başına bir güç olduğunun, devletin siyasi yönünü etkilediğinin ve halkın yönlendirilmesinde büyük bir etkiye sahip olduğunun göstergeleri olmuş oluyordu.

Basra ve Bağdat ekollerinin ayrı birer ekol olmalarına en çok etki eden ve görüş ayrılıklarının en net olduğu konu imamet konusudur.

İmamet meselesinde Basra ekolü de Bağdat ekolü de ilk dört halifeyi kronolojik sıralarına göre kabul ederler. Hz. Ebubekir'e biatin sahih olduğunu fakat bunun nass ile olmadığını da kabul ederler. Farklılığa gittikleri nokta ise halifelerin fazilet sıralaması olup, çoğunluğunu Basra ekolünün oluşturduğu grup, Peygamberden sonraki hilafet sıralamasını bir fazilet sıralaması olarak da kabul ederek “efdaliyyet” fikrini savunmuşlardır. Yine çoğunluğunu Bağdat ekolünün oluşturduğu grup ise kronolojik sıralamayı kabul etmekle beraber Hz. Ali'yi ashabın en faziletli olarak görmüşlerdir. Diğer bir ifadeyle Basra ekolü Şia'nın “imamet” fikrini reddedip kabul etmezken, Bağdat ekolü imamet hususunda Şîi fikirlere yakınlık göstermiştir. Bu durum da Basra ve Bağdat ekollerinin bir coğrafi ayrılık değil birer fikinsel ayrılık taşıyan iki ayrı grup olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Ali el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut, t.y.
- Ahmed Emin, *Duhâ'l-İslâm*, Beyrut, 1936.
- Ahmet Saim Kılavuz, “Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri”, *UÜİFD*, Bursa, 19897.
- Amâre, Muhammed, *Mu'tezile ve Devrim* (Mu'tezile ve's-sevra), Çev. İbrahim Akbaba, İstanbul, Yöneliş Yay., 1988.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temimî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Beyrut, 2003.
- Bağdadî, Ahmed b. Ali b. Sabit, *Tarihu'l-Bağdad*, Tah. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire, 1948.
- Cabiri, Muhammed Abid, *el-Musakkifun fi'l-hadaretî'l-arabiyye*, Beyrut, 1995.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “Risale fî Benî Ümeyye”, “Emevî İdaresi Üstüne”, Çev. Yüksel Macit, *Hikmet Yurdu Dergisi*, S. 2, 2008.
- Cemil Hakyemez, *Bişr b. el-Mu'temir ve Mu'tezilenin Bağdat Ekolününün Doğuşu*, (yüksek lisans tezi), Ankara, 1998.
- Ebû Reşid en-Nisâbûrî, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn*, Tah. Rıdvan Seyyid, Beyrut, Ma'hadu'l-Enmâi'l-Arabî, 1979.

- Ebu'l-Vefa Taftazanî, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, Çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, Kayıhan Yay., 1980.
- el-Hayyât, Ebû Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitâbu'l-intisâr ve'r-redd alâ ibn Râvendî el-mülhîd*, Tah. H. S. Nyberg, Beyrut, 1987.
- Erkaya, Musa, "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *FÜİFD*, S.13/2, 2008.
- er-Râvî, Abdüsettar İzzeddîn, *Dirasetü felsefetü fi fikri Mu'teziletü Bağdad*, Irak, 1984.
- Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-Musallîn*, Tah. Dr. Nuaf Cerrah, Beyrut, Dâru Sader, 1429/2008.
- er-Rufaî, Ahmed Ferid, *Asru'l-Me'mûn*, Kahire, 1346/1927.
- Harputî Abdullatif, *Kelâm Tarihi*, sad. Muammer Esen, Ankara, İlahiyat Yay., 2005.
- Hatib Bağdadî, Hafız Ebubekir Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdad ev Medinetü's-selam*, Matbaatü's-Saade, Mısır, 1349/1931.
- İbnu'l-Esîr, İzzeddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, Dâru Sader, 1965.
- İbn Sa'd Muhammed b. Sa'd ez-Zuhrî, *Tabakâtu'l-kübra*, Beyrut, t.y..
- İrfan Abdulhamit, *İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, Ankara 2011.
- İbn Hallikân, Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtu'l-a'yan ve enbâu ebna'iz-zemân*, Kahire, 1948.
- İbnu'l-Murtezâ, Ahmed b. Yahya, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Tah. Suzana D. Wilzer, Beyrut, 1409/1988.
- İbn Tayfur, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Tahir el-Kâtib, *Tarihu'l-Bağdad*, Nşr. İzzetü'l-Attar el-Hüseynî, Kahire, 1949.
- İsa Yüceer, "Mu'tezile Kelâm Sisteminde Öteki", *FÜİFD*, S. 2, 2006.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Tah. Fuâd Seyyid, Dâru't-Tunus li'n-neşr, Cezayir, 1974.
- _____ *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, Tah. Abdülkerim Osman, Kahire, 2009.
- Kinanî, *el-Hayde*, Çev. Muammer Esen, Ankara, 2005.

- Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, C. VI.
- Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Nşr. M. Zâhid Kevserî, Beyrut, Mektebetu'l-meâ'ârif, 1968.
- Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'izu ve'l-İ'tibâru bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, Kahire, 1326/1824.
- Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İstanbul, İSAM Yay., 2010.
- Mehmet Dalkılıç, "Bermekilerin düşüşü", *FÜİFD*, S. 15/1, 2010.
- Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul, İz Yay., 2006.
- Nahide Bozkurt, *Mu'tezilenin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2002.
- Nallino, *Buhus fi'l-Mu'tezile*, ter. Abdurrahman Bedevi, Kahire, 1965.
- Nâşî el-Ekber, Abdullah b. Muhammed, *Mesailü'l-imame*, Beyrut, 1971.
- Nevin Abdülhalık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, İz Yay., 1990.
- Niyazi Kahveci, *Mu'tezile ile Şi'a Arasındaki Siyasal Tartışma*, Ankara, Araştırma Yay., 2006.
- Osman Aydın, "Mu'tezilî Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Maarife Dergisi*, S. 3, 2003.
- _____ *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allâf*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2001.
- _____ *Akılci Din Söylemi -Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Ankara, Hititkitap Yay., 2010.
- Ramazan Altıntaş, "Mu'tezile'de Akıl", "Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri" *Sempozyumu Tebliğleri*, Elazığ, 2004.
- _____ "Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal Dergisi*, C. VIII, S. 1, İstanbul, 2012.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatîb, *İ'tikâdatu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, (el-Mürşidu'l-Emin ile birlikte) Kahire, 1398/1978.
- Şehristânî, Ebû Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, tsh.: Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut, 1990/1410.
- Tritton, A. S., *İslam Kelâmı*, Çev. Mehmet Dağ, Ankara, AÜİF Yay., 1983.

Watt, W. Montgomery, "The Political Attitudes of the Mu'tezilah", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 1-2, London, 1963.

_____ *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul, Birleşik Yay., 1998.

_____ *İslamî Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelâmı*, (Islamic Philosophy and Theology), Çev. Süleyman Ateş, Ankara, AÜİF Yay., 1968.

Yâkût el- Hemevî, Ebû Abdullâh Şihabüddîn Yakut b. Abdullâh: *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, t.y..

